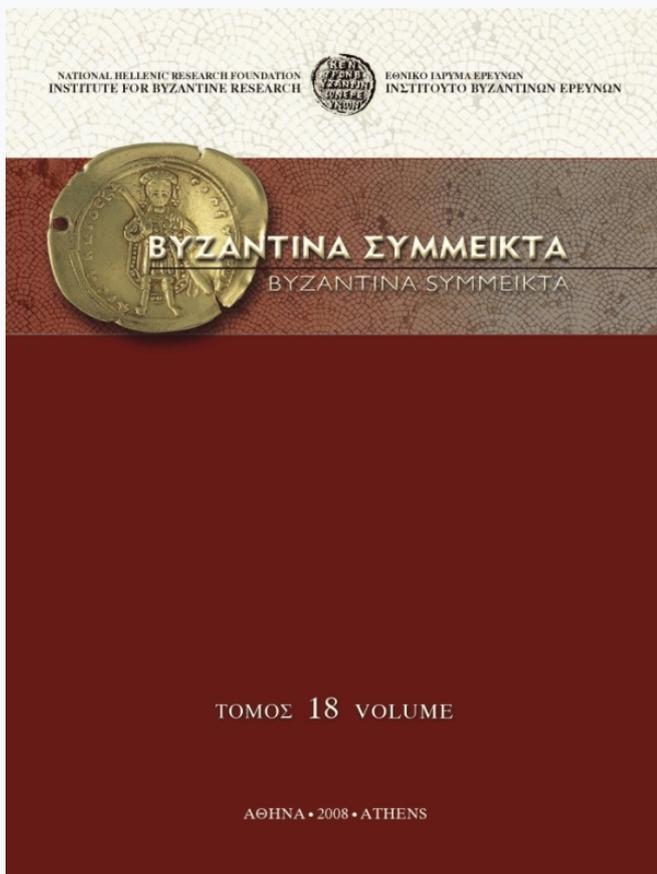

Βυζαντινά Σύμμεικτα

Τόμ. 18 (2008)

BYZANTINA SYMMEIKTA 18

Βιβλιοκρισία του: Ελένη Τούντα, "Το δυτικό sacrum imperium και η βυζαντινή αυτοκρατορία"

Τηλέμαχος ΛΟΥΓΓΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.531](https://doi.org/10.12681/byzsym.531)

Copyright © 2014, Τηλέμαχος ΛΟΥΓΓΗΣ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΟΥΓΓΗΣ Τ. (2008). Βιβλιοκρισία του: Ελένη Τούντα, "Το δυτικό sacrum imperium και η βυζαντινή αυτοκρατορία". *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 18, 209–220. <https://doi.org/10.12681/byzsym.531>

Ε. ΤΟΥΝΤΑ, *Το δυτικό Sacrum Imperium και η Βυζαντινή αυτοκρατορία. Ιδεολογικές τριβές και αλληλεπιδράσεις στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή του 12ου αιώνα (1135-1177)*, Ίδρυμα Ριζαρείου Εκκλησιαστικής σχολής, Αθήνα 2008 (όπως συνάγεται από το προλογικό σημείωμα καθ. Μ. Βέλλα και τον πρόλογο της συγγραφέως), 550 σσ.

Σχετικά μεγάλο βιβλίο που, κατά τη γνώμη μου, ξεπερνάει τα όρια της διδ. διατριβής, καθώς άπτεται και της Θεολογίας, και της Πολιτικής Ιδεολογίας, και της Ιστορίας, και των διεθνών σχέσεων. Ίσως γι' αυτό και τα χρονικά όρια του βιβλίου (1135 = βυζαντινή πρεσβεία στο Λοθάριο Γ' von Supplinburg [1125-1137] και 1177 = συνθήκη ανάμεσα σε Φρειδερίκο Α' Barbarossa και πάπα Αλέξανδρο Γ' στη Βενετία) είναι κάπως ανορθόδοξα, με την έννοια ότι μαζί δεν έχουν χρησιμοποιηθεί ποτέ, στο μέτρο που μπορώ να γνωρίζω. Αγγλική περίληψη, πλούσια βιβλιογραφία κυρίως γερμανόφωνη, ένας χρησιμότητας κατάλογος πρεσβειών (σσ. 535-538) ανάμεσα στις δυο αυτοκρατορίες στα χρόνια 1135-1174 και ευρετήρια. Πολλές παραπομπές αποτελούνται από εκτενέστατα αποσπάσματα λατινικών, κυρίως, κεμένων, πολλές άλλες παραπομπές επίσης έχουν εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα (σ. 45, σημ. 12, σ. 37, σημ. 17, σ. 57, σημ. 69, σ. 63, σημ. 90, *passim*), ίσως απαραίτητες για τον έλληνα αναγνώστη, οπωσδήποτε όμως πέρα από τα όρια μιας διδακτορικής διατριβής και αγγίζοντας έτσι την υψηλού επιπέδου εκλαΐκευση. Οι παραπομπές αυτές διευκολύνουν τον αναγνώστη να κατανοήσει ορισμένα επί μέρους θέματα, έτσι ώστε το βιβλίο να γίνεται ευπρόσιτο στον μη ειδικό. Παρά το μακροσκελές του πράγματος, η παράθεση εκτενών λατινικών αποσπασμάτων από τις πηγές συντελεί στην κατανόηση και του είδους των πηγών (χρονικά, έγγραφα, θεολογικές πραγματείες κ.α.) που, γενικά, είναι μάλλον άγνωστες στο ελληνικό κοινό. Καθώς το βιβλίο ασχολείται

αρκετά με την «προϊστορία» των Staufer και αναφέρει κατά κόρον και Σαλίους (Salier) αυτοκράτορες, όπως τον Ερρίκο Δ΄ (1056-1106), ίσως θα έπρεπε στη βιβλιογραφία (όπου επανειλημμένα αναφέρονται ακόμη και οι εκδοτικοί οίκοι) να υπάρχει το κλασσικό και αξεπέραστο βιβλίο του K. Hampe, *Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und Staufer*, Heidelberg 1968 (Α΄ έκδ. 1908).

Είναι επίσης φυσικό, ένα βιβλίο γραμμένο από Έλληνες, επιστήμονες ή γενικά συγγραφείς, που πραγματεύεται θέματα όπως το προκείμενο βιβλίο, να τείνει να εξάρει (αν όχι να υπερβάλει) τον τονισμό του βάρους και της σημασίας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέσα στο Μεσαιωνικό κόσμο¹. Εξ άλλου δεν υπάρχουν, δυστυχώς, πολλά βιβλία σχετικά με τη μεσαιωνική ιστορία της Δυτικής Ευρώπης γραμμένα από Έλληνες. Έτσι, παραλείπεται, με δικαιολογημένο τρόπο το ότι, μέσα στην πολύπλοκη πολιτική συγκυρία του ΙΒ΄ αιώνα ο Δυτικός κόσμος βαίνει «επί τα πρόσω», ενώ το Βυζάντιο των Κομνηνών, παρά την όποια φαινομενική λάμψη του, «επί τα όπισθεν». Το Βυζάντιο, απλά, έχει ως προνομιακό του χώρο το πεδίο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, καθ' ότι πολύ προγενέστερο χρονικά από οποιαδήποτε Δυτική αυτοκρατορία, είτε αυτή είναι Καρολίγγεια, είτε Οθώνεια-Σαξονική, είτε Σαλική, είτε Σουαβική².

Οπωσδήποτε το βιβλίο εισάγει ομαλά τον αναγνώστη στην «έριδα της Περιβολής» (Investiturstreit), ενώ τονίζεται ορθά η διαχρονική αντίθεση του Μανουήλ Α΄ στην ένωση των Εκκλησιών. Γενικά, η συγγραφέας διακρίνεται από μίαν αξιέπαινη προσπάθεια να συνδέει χρονικά και αιτιολογικά τα γεγονότα (π.χ. σ. 97). Υπάρχουν όμως και δυσκολίες: εφ' όσον πραγματευόμαστε και τις σχέσεις του Κωνσταντίνου Γ΄ Δούκα με τον Πάπα και τους Νορμανδούς σε ένα βιβλίο για τον έλληνα αναγνώστη (σ. 93), θα μπορούσαμε να υπενθυμίσουμε και σχετική

1. Πρβλ. European Public Law Series, vol. XXX: *The Eastern Roman Empire and the Birth of the Idea of State in Europe*, ed. by Sp. FLOGAΪTIS and A. PANTELIS, London 2005.

2. Μικρή παρατήρηση: θα μπορούσε να αποφευχθεί το μάλλον κακόηχο στα ελληνικά επίθετο «Σταουφική» (σ. 141: φιλοσταουφικοί ηγεμόνες) και να αντικατασταθεί από το «Σουαβική» (από τη Schwaben, τόπο καταγωγής των Hohenstaufen) και όχι «Σουηβική», για να αποφεύγεται η αναφορά στο λαό των Σουήβων που τον Ε΄ και ΣΤ΄ αιώνα κατοικούσαν στη ΒΔ. Ισπανία (Γαλικία). Επίσης, για τα έγγραφα χρησιμοποιείται ο τεχνικότερος όρος «τίτλωση», ενώ θα ήταν απλούστερος ο γενικότερου περιεχομένου όρος «τιτλοφορία».

ελληνική βιβλιογραφία³. Το ίδιο ισχύει εκεί όπου πραγματευόμαστε τη λεγόμενη θεωρία των «δυο ξιφών» (σ. 156)⁴, εφ' όσον τα ελληνικά γραπτά σχετικά με το Δυτικό Μεσαίωνα είναι λίγα. Και κάτι κάπως σοβαρότερο: από τη σ. 141 και εξής, η συγγραφέας χρησιμοποιεί τον όρο *regnum Italicum* με τη σωστή του σημασία (βασίλειο της Β. Ιταλίας, διάδοχο του *regnum Langobardorum* μετά το 774, με πρωτεύουσα την Παβία/Ticinum και, εναλλακτικά, τη Monza, και με νότιο σύνορο το Παπικό κράτος⁵). Στις σσ. όμως 5, 17, 31, 79 και 93, η συγγραφέας δίνει σαφέστατα την εντύπωση ότι στο *regnum Italicum* περιλαμβάνει και την πρώην Βυζαντινή Ν. Ιταλία (Απουλία, Καλαβρία, Λουκανία, Basilicata), κάτι που ποτέ δεν συνέβη. Εδώ χρειάζεται λίγο περισσότερη προσοχή.

Η θεωρία μητέρας Ρώμης-κόρης Κωνσταντινούπολης έχει ιδεολογικό αντίβαρο ήδη από τον ΙΑ΄ αιώνα, οπότε ο Ψελλός θα γράψει: *οὔτε μὴν ἑκατέρα Ρώμη, ἢ τε πρώτη καὶ ἡττων καὶ ἢ μετ' ἐκείνην καὶ κρείττων*⁶. Ο Ερρίκος Δ΄ είναι *a deo coronatus* χωρίς να συμπαθεί τον Πάπα, τελειώς διαφορετικά ο Όθων Γ΄ (983-1002) με τον πάπα Σίλβεστρο Β΄ (999-1002, σ. 74). Στον όρο *christianus populus* (σ. 130), γνωστόν και στις δυο όχθες του Ρήνου από τον όρκο του Στρασβούργου το 842⁷ αντιστοιχεί τον ΙΒ΄ αιώνα ο βυζαντινός όρος *λαδς τοῦ θεοῦ*⁸. Και είναι κάτι διαφορετικό η από κοινού καταπολέμηση των Νορμανδών της Ν. Ιταλίας και Σικελίας από μια μόνιμη επιστροφή των Βυζαντινών εκεί (σ. 124). Ίσως να είναι παρακινδυνευμένη η θέση, ακόμη και για έλληνα συγγραφέα, ότι ο Κορράδος Γ΄ θα αποδεχόταν μια νέα βυζαντινή εγκατάσταση στη Ν. Ιταλία μετά το Σχίσμα, οποιονδήποτε φρονημάτων κι αν θα ήταν ο

3. Κ. ΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Αί δυτικάι πηγὰὶ διὰ τὴν ἔναντι τῶν Νορμανδῶν πολιτικὴν τοῦ Κωνσταντινίου Γ΄ Δούκα, *Μνήμων* 3 (1973) 1-14.

4. Α. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, Οἱ δύο ἔξουσίαι: Ἡ διαμάχη μεταξὺ Παπῶν καὶ αὐτοκρατόρων καὶ οἱ ἀπόψεις τῶν Βυζαντινῶν, *Actes du XVe Congrès international d'études Byzantines*, Athènes, Septembre 1976, IV. Histoire, *Communications*, Athènes 1980, 173-185 = *Θησαυρίσματα* 15 (1978) 106-118.

5. Πρβλ. R. HIESTAND, *Byzanz und das Regnum Italicum im X. Jahrhundert*, Zürich 1964. Τα όσα διαλαμβάνει ο Hiestand ισχύουν και για τον ΙΑ΄ και για τον ΙΒ΄ αιώνα.

6. Ψελλός, *Χρονογραφία*, VI, 43, σ. 290 (έκδ. IMPELLIZZERI).

7. Nithardus, *Historiarum* III, 5, (έκδ. Ph. LAUER), σ. 104: *pro Christiano populo* (lingua romana), σ. 106: *in thes christianes folches* (teudisca lingua) = έκδ. R. RAU σ. 440.

8. Βλ. π.χ. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Άλωσις Θεσσαλονίκης*, σ. 68 (έκδ. ΣΤ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ).

Πάπας (σ. 132). Η μνεία των *σχισματικών Ἑλλήνων* είναι παρούσα τον ΙΒ΄ αιώνα, όπως φαίνεται και στο βιβλίο (σ. 69, σημ. 100). Ίσως λοιπόν, θα μπορούσε εδώ να μνημονευθεί και η επιστολή που έστειλε ο Μανουήλ Α΄ στο Λουδοβίκο Ζ΄ της Γαλλίας το 1146⁹, δηλ. λίγο πριν από την έναρξη της Β΄ Σταυροφορίας, ως αντίβαρο στη γερμανοβυζαντινή συμμαχία.

Σε ό, τι τώρα αφορά το χαρακτήρα της γερμανικής μοναρχίας που χειρίζεται και με ευσυνειδησία και με υπομονή η συγγραφέας, ο A. Mayer-Pfannholz¹⁰ παρατηρούσε ότι η Ιστορία γνωρίζει τρία είδη «βασιλείας χάριτι θεία - έλέω θεοῦ» (*Gottesgnadentum*): Αρχικά, το ανατολικο-διοκλητιάνειο βυζαντινό είδος: αυτό επινοείται στην αρχαία Αίγυπτο, στη Βαβυλώνα, στην Ασσυρία, στους Χανααναίους βασιλείς και στους Σμίτες νομάδες. Ο ηγεμόνας είναι ενσάρκωση της θεότητας (*divus, θεῖος, divinitas, Deus sine dubio terrenus*, κατά τον Jordanes).

Το δεύτερο είδος είναι το *θεολογικό-τελετουργικό, έλέω θεοῦ*: το στοιχείο του αγίου προέρχεται όχι πια από το πρόσωπο του ηγεμόνα, αλλά τού μεταβιβάζεται δια μέσου ενός χρίσματος, μιας ευλογίας, διαμέσου ενός Μυστηρίου που καθαγιάζει έτσι τη λειτουργία και τις πράξεις του. Βλέπουμε έτσι τον πρώτο Καρολίγγειο ηγεμόνα Πιπίνο τον Βραχύ (741-768) -και σωστά εδώ η συγγραφέας παρατηρεί (σ. 272, σημ. 345), ότι σήμερα πιστεύεται πως αυτό συνέβαινε και επί Μεροβιγγέων- γίνεται το 751 βασιλιάς *Dei gratia*, δια μέσου ανώτατου πνευματικού αξιωματούχου, του πάπα Ζαχαρία (741-752).

Τρίτο είδος είναι η *δυναστική-απολυταρχική έλέω θεοῦ βασιλεία*, που βασίζεται κυρίως στο κληρονομικό δίκαιο της οικογένειας του ηγεμόνα: αυτός που γεννήθηκε μέσα σ΄ αυτή την οικογένεια έχει από το γεγονός αυτό κληρονομήσει τη νομιμότητα με θεία βούληση¹¹. Από εκεί (προκειμένου για τον Φρειδερίκο Α΄ Barbarossa) πηγάζουν και οι δυο αλληλοσυμπληρούμενοι όροι *clementia* και *rigor iustitiae*¹².

9. Manuelis Graecorum imperatoris ad Ludovicum (epistula), *Recueil des historiens de Gaule et de la France*, XVI [...]. Nouvelle édition, publiée sous la direction de [...] L. DELISLE, membre de l'Institut, Paris 1878, 9-10.

10. A. MAYER-PFANNHOLZ, Die Wende von Canossa. Eine Studie zum *Sacrum imperium*, *Hochland* 30 Jg., 1932/33, 385-404, εδώ 394-395.

11. W. STAERK, *Dei gratia*. Zur Geschichte des Gottesgnadentums (*Festschrift für Walther Judeich*, München 1960), 160-185.

12. G. ALTHOFF, Herrschaftsausübung durch symbolisches Handeln oder: Möglichkeiten und Grenzen der Herrschaft durch Zeichen, *SCIAM* 52 (2005), 367-394, εδώ, 377-378.

Σε ό,τι αφορά τη γερμανοβυζαντινή συμμαχία (σσ. 106-107), στα παλαιότερα χρόνια (π.χ. τον Ι΄ αιώνα) δραστηριοποιείτο για να περιορίσει την παπική επιρροή¹³. Για το λόγο αυτό αποκαλύφθηκε τότε, επί Όθωνος Γ΄, το ότι το λεγόμενο *Constitutum Constantini* (Κωνσταντίνεια Δωρεά) ήταν πλαστό. Από την άποψη αυτή η θεωρία του Zweikaiserproblem του W. Ohnsorge δεν ισχύει, όπως και δεν ισχύει, σύμφωνα με εύστοχη παρατήρηση της συγγραφέως (σ. 115, σημ. 231), ο χαρακτηρισμός του Ohnsorge για τον Wibald von Stablo, ότι πρέπει να ήταν σε όλη του τη ζωή πιστός θεράπων και απολογητής του δυτικού αυτοκράτορα.

Ίσως, στην παράθεση από τη συγγραφέα στη σ. 142 της ρήσης του Όθωνα του Freisingen *rei publicae non solum armis tutandae, sed et legibus et iudiciis* να έπρεπε να αναφερθεί η προφανής της καταγωγή από τις *Institutiones* του Ιουστινιανού, Προοίμιον: *Imperatoriam maiestatem non solum armis decoratam, sed etiam legibus oportet esse armatam ...etc*¹⁴, κάτι που παραπέμπει κατ' ευθείαν στην Υστερορωμαϊκή Χριστιανική Ιδέα. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι και ο W. Ullmann πιστοποιεί την ιουστινιάνεια σύλληψη του ρωμαϊκού δικαίου που είχε ο Φρειδερίκος Α΄¹⁵.

Σε ό,τι αφορά τον γερμανικό κλήρο της εποχής (σσ. 157-159), ένα έγκυρο κείμενο γραμμένο, όπως φαίνεται στα τριακοστά έτη του ΙΒ΄ αιώνα, όπως αυτό του Hugo του Fleury διαπιστώνει ότι όλοι οι επίσκοποι αυτής της χώρας (*regnum teutonicum*) είναι υποτεταγμένοι στον βασιλιά, όπως ακριβώς ο υιός είναι υποτεταγμένος στον πατέρα¹⁶. Σύμφωνα με αυτά, ο Φρειδερίκος Α΄ δεν μπορούσε να αναγνωρίσει υψηλές δικαιοδοσίες στον παπικό κλήρο και η συγγραφέας το παραδέχεται αυτό (σ. 163). Η

13. Ας μου επιτραπεί να παραπέμψω εδώ στη μελέτη μου *Der Verfall des Papsttums im X. Jahrhundert als Ergebnis der Deutsch-byzantinischen Annäherung*, *Βυζαντιακά* 14 (1994) 217-236.

14. CIC, ed. P. KRUEGER, vol. primum: *Institutiones, Digesta*, Dublin - Zürich 1973, σ. XXIII.

15. W. ULLMANN, Über eine kanonistische Vorlage Friedrichs I., *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* (=Festschrift für Hans Erich Feine) 46, Weimar 1960, 430-434.

16. Hugonis monachi Floriacensis, *Tractatus de regia potestate et sacerdotali dignitate* (MGH. *Libelli de lite imperatorum et Pontificum*, τόμ. 2, έκδ. E. SACKUR, Hannover 1892, c. 4, σ. 490: *regi rito subiacere videntur omnes regni ipsius episcopi, sicut patri filius deprehenditur esse subiectus*).

βασιλική εξουσία στη Γερμανία αποσκοπούσε πάντα στην αυτοκρατορική ιδιότητα μετά το 962 και, έτσι, ο Wipo, Capellanus (αρχιθαλαμηπόλος) του Κορράδου Β΄ (1024-1039), ιδρυτή της δυναστείας των Σαλίων, αναφέρει ότι, κατά την εκλογή του ηγεμόνα το 1024, ο αρχιεπίσκοπος του Mainz (ως Primas Germaniae) διατύπωσε την εκλογή *in dominum et regem atque defensorem patriae*¹⁷. Από το 1074, δηλ. πριν από την Canossa, ο Ερρίκος Δ΄ υπέγραφε ως εξής: *signum domini Regis Heinrici, humilis et invictissimi*¹⁸. Οι συμπληρώσεις αυτές είναι, φυσικά, βοηθητικές, επειδή το βιβλίο παρακολουθεί με ευσυνειδησία τα γεγονότα, όπως φαίνεται π.χ. από τις διαδοχικές φάσεις της αντιπαράθεσης Φρειδερίκου Α΄ με τους κατοίκους του Μεδιολάνου (σσ. 197, 202, 238, 318, *passim*).

Σε ό,τι αφορά τη σύγκριση της συνθήκης της Κωνσταντίας του 1153 (σ. 188 κε.) με τη δίαίτα της Roncaglia του 1158 (σ. 292 κε.) θα μπορούσε να παρατηρηθεί ότι στη μεν Κωνσταντία γίνεται λόγος για το *honor Papatus*, το *patrimonium beati Petri* και είναι φανερό ότι τα *regalia* δεν είναι πολλά¹⁹, ενώ στη Roncaglia τα *regalia* είναι πλήθος, δηλ. ενισχύεται η εξουσία και το αυτοκρατορικό κύρος, κάτι που είναι φυσικό μετά τη στέψη του 1155. Έτσι, από το 1159 και εξής, ο Φρειδερίκος Α΄ προσπαθεί να καθορίσει τη διαδοχή στην αρχιεπισκοπή της Ραβέννας (σ. 304-308) και να νομιμοποιήσει μια σειρά αντιπάπες, ενώ, ήδη από τη συνθήκη της Κωνσταντίας και εξής, ο Φρειδερίκος Α΄ δείχνει να θεωρεί τους Βυζαντινούς πιο επικίνδυνους από τους Νορμανδούς (σ. 197). Θα μπορούσε επίσης να υποτεθεί βάσιμα ότι η αυτοκρατορική στέψη του Φρειδερίκου Α΄ το 1155 πρέπει να συντέλεσε σε κάποιο βαθμό στην περίπου άμεση βυζαντινή απόπειρα κατάκτησης τμήματος της Ιταλίας από τον Μανουήλ Α΄²⁰.

17. Wipo Capellanus, *Vita Chuonradi imperatoris* (MGH. *Scriptores*, XI, Hannover 1854, 254-274), εδω 259.

18. MGH. *Diplomata* VI. *Heinrici IV Diplomata*, I-2, έκδ. D. VON GLADISS (Hannover 1941-1978), 341-343. Πρβλ. R. PÖRTNER, *Das Römerreich der Deutschen*, Düsseldorf 1967, σ. 347.

19. MGH. *Leges. Constitutiones et acta imperatorum et regum* I, *Frederici I Constitutiones, Pactum Constantiense* I, 201-203. Αξίζει να σημειωθεί ότι στις πρ. 3 και 6 που αναφέρουν τα μέτρα κατά του Μανουήλ (*rex Graecorum*) ο αυτοκράτορας αναφέρεται στην πρ. 3 και ο Πάπας στην πρ. 6.

20. Βλ. Β. ΒΑΣΙΛΑΟΥ - Σ. ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ - Μ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ - Τ. ΛΟΥΓΙΤΗΣ, *Βυζαντινά στρατεύματα στη Δύση (5ος - 11ος αι.)*, Αθήνα 2008, 459, *μονογραφία που δικαιολογημένα αγνοεί η συγγραφέας*, εφόσον τα δύο βιβλία προφανώς τυπώνονταν την ίδια εποχή.

Το βιβλίο προσφέρει λογικές ερμηνείες, όπως π.χ. σχετικά με τη θέση της αυτοκρατορικής εξουσίας της Δύσης απέναντι στην Εκκλησία της Ρώμης το 1159/60 (σ. 319-324), ενώ ταυτόχρονα, τάσσεται υπέρ της άποψης ότι υπάρχει σχίσμα στους κόλπους της Δυτικής πολιτικής και θρησκευτικής κοινότητας από το 1159 έως το 1177, δηλ. κατά τη διάρκεια μιας περιόδου μικρότερης από την ιερατεία του πάπα Αλέξανδρου Γ' (1159-1181). Θα μπορούσε όμως να παρατηρηθεί ότι και στο θέμα αυτό δεν πρέπει να είναι και τόσο λανθασμένη η άποψη που έχει διατυπωθεί και από τον E. Eickhoff (ανάμεσα σε άλλους) ότι η πολιτική του Φρειδερίκου Α' που αναγκάστηκε να αποδεχθεί τον πάπα Αλέξανδρο (όπως εξ άλλου και εκείνη του Μανουήλ Α') ήταν στερημένη ρεαλισμού²¹. Από την άλλη πλευρά, είναι διάχυτη σε σχεδόν ολόκληρο το βιβλίο η προσπάθεια να αναδειχθεί η λεγόμενη «συνθήκη της Θεσσαλονίκης» (σ. 58 κε.) μέχρι και τα εβδομηκοστά έτη του ΙΒ' αιώνα (σσ. 486-494), κάτι μάλλον απίθανο, επειδή αφ' ενός η πληροφορία του Ιωάννη Κίνναμου για τη Θεσσαλονίκη ως τόπο συνάντησης Κορράδου και Μανουήλ είναι μοναδική, έστω και αν ο Κίνναμος είναι πολύ πιο αξιόπιστος από το Νικήτα Χωνιάτη σε ό,τι αφορά τα πράγματα της Δύσης και, αφ' ετέρου, επειδή οι συναντήσεις Κορράδου και Μανουήλ είναι γνωστές, και μάλιστα με σχετικές λεπτομέρειες. Επί πλέον, είναι σαφές ότι ο Φρειδερίκος Α' ήδη από τη συνθήκη της Κωνσταντίας, δηλ. από την αρχή της βασιλείας του περίπου, παίρνει μέτρα απέναντι σε ενδεχόμενες ιταλικές βλέψεις του Μανουήλ και, παράλληλα, προσπαθεί να διασφαλίσει την αποκλειστικότητα του τίτλου *imperator Romanorum*. Έτσι, μπροστά στη συνθήκη της Κωνσταντίας, η (λίγα χρόνια προγενέστερη) συνθήκη της Θεσσαλονίκης (σ. 213) χάνει οποιαδήποτε σημασία, κατά τη γνώμη μου. Φυσικά, αυτό δεν λέγεται «προς ψόγον» του βιβλίου που αποτελεί μια αξιέπαινη προσπάθεια να προβάλλει τη βυζαντινή ισχύ και ακτινοβολία που πολλές φορές αδικείται, ακόμη και σήμερα, και, κάτι πολύ περισσότερο, εκτιμά σε σωστό μέτρο την ιδεολογία του Φρειδερίκου Α' απέναντι στη Ρωμαϊκή Εκκλησία (σ. 326, 329, 335, *passim*), αφήνοντας όμως ασχολίαστη την προσπάθεια σύνδεσης αυτοκρατόρων όπως ο Ιουστινιανός και ο Θεοδόσιος με τον Φρειδερίκο Α' διαμέσου του Καρλομάγνου (σ. 327 σημ. 110), ο οποίος και αγιοποιήθηκε από το Φρειδερίκο το 1165 (σσ. 372-375). Έπεται μια πιο εκτεταμένη αναφορά (ίσως με ιδιαίτερο νόημα) στους αυτοκράτορες

21. E. EICKHOFF, *Macht und Sendung: Byzantinische Weltpolitik*, Stuttgart 1981.

που συγκάλεσαν Συνόδους (Κωνσταντίνος, Θεοδόσιος, Ιουστινιανός, Καρλομάγνος²² και Όθων²³ στη σύνοδο της Παβίας το 1160, σ. 343, σημ. 152), όπου, βεβαίως, δεν παραβρέθηκε ο Αλέξανδρος Γ΄. Ακολουθεί μια μακροσκελής εξιστόρηση των γεγονότων του σχίσματος στη Δυτική Εκκλησία. Το γενικό ερώτημα που θα μπορούσε να τεθεί εδώ (αλλά και στα προγενέστερα σχετικά εγχειρίδια²⁴) είναι το εξής: ήταν η προσπάθεια του *imperium* να αρθεί πάνω από το *sacerdotium* ή, μήπως ήταν η γενική πολιτική κατάσταση στην Ιταλία -οικονομικά πιο προηγμένη ευρωπαϊκή χώρα τότε- και η έκβαση της Canossa το 1077 μακροπρόθεσμα τόσο ικανές, ώστε να επιβάλουν μια πολιτική ρήξη τέτοιας εμβέλειας; Δεν πρέπει να ξεχνάει κανείς ότι οποιαδήποτε γερμανική απόπειρα υποταγής της Ιταλίας απέφερε γενικά μόνο βραχυπρόθεσμα αποτελέσματα. Αυτό ακριβώς συνέβη και επί Φρειδερίκου Α΄, του οποίου η διοίκηση στην Ιταλία μετά τη δίαίτα της Roncaglia συνάντησε τη σθεναρή αντίσταση όχι μόνο του Πάπα, αλλά και των ιταλικών πόλεων.

Για να είναι περιεκτική μια βιβλιοκρισία θα έπρεπε να διαλαμβάνει, όχι μόνο τα κυριότερα σημεία του υπό εξέταση νέου βιβλίου, αλλά τα πάντα, κάτι που δεν είναι εφικτό. Έτσι, κανείς περιορίζεται μοιραία στον «τονισμό των μειζόνων και την αποσιώπηση των ελασσόνων». Με την επικουρία της γερμανόφωνης βιβλιογραφίας, με την οποία η συγγραφέας δείχνει να είναι περισσότερο εξοικειωμένη, παλιάς και νέας, προσπάθησα να βοηθήσω σοβαρά το έργο και δεν πρόκειται εδώ καθόλου για συμφωνία ή διαφωνία μου, αλλά για εντοπισμό κάποιων προβλημάτων. Οι πηγές διαφέρουν ανάλογα με την παράταξη στην οποία πρόσκεινται, τα γεγονότα είναι από τη φύση τους αντιφατικά. Το βιβλίο έχει επίσης το προσόν να παρουσιάζει το Φρειδερίκο Barbarossa χωρίς την παραδοσιακή απέχθεια που του δείχνουν ορισμένοι Γάλλοι και Ρώσοι ιστορικοί (οι τελευταίοι δικαιολογημένα) και Έλληνες βυζαντινολόγοι.

22. Σύνοδος της Φρανκφούρτης επί του Μάϊν το 794. Βλ. 794. *Karl der Große in Frankfurt am Main. Ein König bei der Arbeit*, Sigmaringen 1994.

23. Προφανώς εννοείται εδώ ο Όθων Γ΄ που συγκάλεσε μια σύνοδο στη Ρώμη αμέσως μετά τη στέψη του το 996 μαζί με τον πάπα Γρηγόριο Ε΄ όπου ρυθμίστηκαν (τελείως προσωρινά) οι σχέσεις Πάπα και αυτοκράτορα, καθώς και μια δεύτερη σύνοδο στη Ρώμη, το Νοέμβριο του 998. Βλ. σχετικά R. HOLTSMANN, *Geschichte der sächsischen Kaiserzeit (900-1024)*, München 1979, 320 και 336.

24. Πρβλ. π.χ. *Allgemeine Geschichte des Mittelalters* (Autorenkollektiv unter der Leitung von B. TÖPFER), Berlin 1985, 200-222.

Από την άποψη αυτή, θα μπορούσε να υποστηριχθεί, ότι ο όρος *sacrum imperium*, επί Φρειδερίκου Α΄ τουλάχιστον (σσ. 377-386), αποτελούσε μια προσπάθεια ή απόπειρα χειραφέτησης της Δυτικής αυτοκρατορικής *potestas* από την παπική (*sacra*) *auctoritas*, όπως είχε περιγράψει κάποτε τις επίγειες αρχές ο πάπας Γελάσιος (492-496) στον αυτοκράτορα της Ανατολικής αυτοκρατορίας Αναστάσιο Α΄ (491-518) και τις υπενθύμιζαν στη συνέχεια οι δυτικοί επίσκοποι στους Καρολίγγειους ηγεμόνες²⁵, καθώς μάλιστα ο όρος δεν ανιχνεύεται σε έγγραφα εξωτερικής πολιτικής (σσ. 380-382), αλλά και ο φορέας τους παραμένει άγνωστος, επειδή προφανώς δεν ήταν αξιωματούχος πρεσβευτής, αλλά κάποιος μάλλον ασήμαντος²⁶. Αν, στη συνέχεια, ο αυτοκράτορας έδωσε ή δεν έδωσε αυτοπροσώπως τη διαταγή για την ενσωμάτωση του όρου στα έγγραφα αυτά, έγγραφα εσωτερικής διοίκησης (σ. 379-380), πρέπει να είναι μάλλον δευτερεύον ζήτημα. Είναι επίσης φυσικό, οι σχέσεις Μανουήλ Α΄ και Αλέξανδρου Γ΄ να έγιναν καλύτερες μετά τον αφορισμό του Φρειδερίκου (σσ. 391-392)²⁷. Οπωσδήποτε όμως και συμμεριζόμενος γενικά τις απόψεις της συγγραφέως (ο Μανουήλ ούτε υποσχέθηκε ούτε και ήθελε να προσχωρήσει στην

25. Βλ. F. DVORNIK, Pope Gelasius and Emperor Anastasius, *BZ* 44 (1951) 111-116. Τις δυο επίγειες αρχές και τον πάπα Γελάσιο προς τον αυτοκράτορα Αναστάσιο θα υπενθυμίσει ο επίσκοπος Ρήμων (Reims) Hincmar (820?-882) στο πολύκροτο έργο του *De ordine palatii*, c. 2 (MGH. *Fontes iuris germanici antiqui in usum scholarum separatim editi*, τόμ. 3, έκδ. T. GROSS – R. SCHIEFFER, Hannover 1980, 42): *Unde, sicut beatus papa Gelasius ad Anastasium imperatorem ex sacris scripturis demonstrat.... Duo sunt, quibus principaliter unacum specialiter cuiusque curae subiectis mundus hic regitur: auctoritas sacra pontificum et regalis potestas.*

26. Σύμφωνα με τον H. KELLER, Die Herrscherurkunden: Botschaften des Privilegierungsaktes – Botschaften des Privilegientextes, *SCIAM* 52(2005) 231-283, δεν πρόκειται για διπλωματική κίνηση, αλλά για επικοινωνία στο εσωτερικό, ανάμεσα στον ηγεμόνα και τους υπηκόους αξιωματούχους του, δηλ. απλά εργαλεία της διοίκησης, οπότε ο βαθμός ή το αξίωμα που φέρει αυτός που τα κοιμίζει δεν έχει και τόση σημασία, όπως συμβαίνει στα έγγραφα εξωτερικής πολιτικής.

27. Θα μπορούσε να παρατηρηθεί, ότι το χωρίο του Κίνναμου VI, 4, σ. 261, στο οποίο παραπέμπει η συγγραφέας (σ. 392, σημ. 305) ίσως να μην σημαίνει υποχρεωτικά «αποδοχή της οικουμενικότητας των βυζαντινών αυτοκρατόρων», αλλά τὸ πάλαι ἔθος να αναφέρεται στο καθεστώς που περιγράφει ο Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος στο «Περὶ θεμάτων», 94 PERTUSE: *ἐγένετο ἡ καινοτομία αὕτη διὰ τὸ τὴν Ῥώμην ἀποθέσθαι τὸ βασιλείον κράτος καὶ ἰδιοκρατορίαν ἔχειν καὶ δεσπόμεσθαι κυρίως παρὰ τινος κατὰ καιρὸν Πάπα.* Πρβλ. *RĚB* 31 (1973) 303-304.

ένωση, όπως την αντιλαμβάνοταν η Δυτική Εκκλησία αλλά απέφευγε όσο μπορούσε την υπαγωγή των εδαφών της Ν. Ιταλίας -που ανήκαν στο Βυζάντιο έως το 1071- στη Δυτική αυτοκρατορία, η *curia* αρνείται την *translatio imperii*), θεωρώ ότι οι σσ. 391-404 που πραγματεύονται τις σχέσεις του Μανουήλ Α΄ με τη Δύση συνολικά μετά το 1160 τυποποιούν με ευσύνοπτο τρόπο την έως τώρα έρευνα από τον P. Lamma έως τον W. Georgi και αποτελούν πραγματική συμβολή.

Στη συνέχεια, η Βυζαντινή αυτοκρατορία επιχειρεί ανοίγματα και συμμαχίες που αποσκοπούν στην αποφυγή επέκτασης της γερμανικής επιρροής στη Ν. Ιταλία (Νορμανδοί, Ούγγροι, *liga* της Λομβαρδίας, σσ. 404-410)²⁸, ακολουθεί, δηλ. μια τακτική που θα γίνει δεσπόζουσα στα επόμενα χρόνια. Επαναπροσεγγίζεται και ο πάπας Αλέξανδρος Γ΄ (σε καλές σχέσεις με τις λομβαρδικές πόλεις ήδη από το 1160) από τα τέλη του 1166. Η πολιτική αυτή προξενεί ανησυχία, όπως φαίνεται, στον Φρειδερίκο Α΄, αλλά ο Μανουήλ δεν εγκαταλείπει (σσ. 410-419). Ένα θεωρητικό κεφάλαιο σχετικά με τις διεργασίες που αφορούσαν το αυτοκρατορικό αξίωμα επί Μανουήλ Α΄ (σσ. 419-437) και την ιερή του φύση που, κατά τη συγγραφέα, επιβεβαιώνουν ότι ο Μανουήλ δεν σκόπευε να υποχωρήσει στο θέμα της ένωσης (σ. 423) ενώ, παράλληλα, ενδιαφερόταν για τη λατινική θεολογική σκέψη σχετικά με τη φύση του αυτοκρατορικού αξιώματος. Η φράση *κληρονόμος του στέμματος του μεγάλου Κωνσταντίνου και ψυχῆ νεμόμενος πάντα τὰ τούτου δίκαια ὡς τινων ἀποστησάντων του κράτους ἡμῶν* της συνόδου του 1166 έχει γίνει αντικείμενο εξέτασης από πάρα πολλούς ερευνητές για να επιμείνει κανείς εδώ, αλλά «η κληρονομία του στέμματος του Μεγάλου Κωνσταντίνου που αναιρεί το *Constitutum Constantini*» (πέρα από το ότι θα αποτελούσε μια τελείως άφρονα πράξη του Μανουήλ με βάση τις αντικειμενικές δυνατότητες της αυτοκρατορίας του ως προς τη Δύση, ιδιαίτερα μετά το 1156) θα μπορούσε να αφορά μόνο τα νοτιοιταλικά εδάφη, σύμφωνα με τη θέληση του Κωνσταντίνου όπως την παρουσιάζει το *Constitutum* και αναθεωρημένη από τον Βασίλειο Α΄ τον Μακεδόνα και

28. Σε ό,τι αφορά τις βυζαντινο-ουγγρικές σχέσεις, καλό θα ήταν να μνημονευθεί το βιβλίο του F. MAKK, *The Árpáds and the Comneni: Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. Μιλώντας για τις Βενετοβυζαντινές σχέσεις, D. M. NICOL, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge - New York - New Rochelle - Melbourne - Sydney 1988.

τον πάπα Αδριανό Β΄ το 868. Το πρόβλημα είναι καίριο για την ιστορία της πολιτικής ιδεολογίας στο Μεσαίωνα. Κατά τα άλλα, οι διαπιστώσεις στη σ. 427-431 (με ιδιαίτερη προσοχή στη γνώμη του P. Magdalino στη σημ. 417) μου φαίνονται ορθές. Τελείως διαφορετική είναι η περίπτωση των λομβαρδικών πόλεων (σσ. 437-438), προς τις οποίες στρέφεται ο Μανουήλ όταν έχει πλέον πεισθεί ότι κάθε πιθανότητα ανάκτησης της Ν. Ιταλίας έχει χαθεί οριστικά. Στη συνέχεια, η συγγραφέας παρακολουθεί την πορεία του δυτικού αυτοκρατορικού θεσμού υπογραμμίζοντας ζωηρά τα βυζαντινά πολιτικά πρότυπα (π.χ. σ. 443). Πολύ ενδιαφέρον το συμπέρασμα (επειδή η συγγραφέας το παρουσιάζει μετά από συζήτηση πάνω στις πηγές) ότι ο Χριστιανός του Mainz πήγε στην Κωνσταντινούπολη για να προτείνει αναζωογόνηση της (παραδοσιακής)²⁹ γερμανο-βυζαντινής συμμαχίας (σ. 449) διαμέσου συνοικεσιών³⁰. Η συγγραφέας βλέπει στη βυζαντινή πλευρά μια προσπάθεια επιστροφής στους όρους της συνθήκης της Θεσσαλονίκης, κάτι που αποτελεί μια από τις κύριες κατευθυντήριες θέσεις της διατριβής της, obgleich dies mir stärkerer Argumente zu bedürfen scheint. Όπως κι αν έχουν τα πράγματα όμως, η θέση αυτή της συγγραφέως είναι πρωτότυπη και επικουρείται από τη δραστηριότητα του Φρειδερίκου Α΄ που το 1172 δεν αποκλείεται να επιχείρησε να δελεάσει τον Μανουήλ (σσ. 454-456), ίσως σε σχέση με την άφιξη τον Απρίλιο του ίδιου έτους και παραμονή του Heinrich der Löwe (1129-1195) στην Κωνσταντινούπολη³¹ που μνημονεύεται και από τον Ιωάννη Κίνναμο. Σε ό,τι αφορά τα διπλωματικά γεγονότα από το 1170 και εξής, η συγγραφέας διατηρεί κριτική απόσταση λαμβάνοντας υπ' όψη όσο το δυνατόν περισσότερες μαρτυρίες πηγών (σσ. 457-461) καταλήγοντας με την εξάλειψη του ονόματος του Μανουήλ Α΄ «από

29. Βλ. S. LAMPAKIS – M. LEONTSINI – T. LOUNGHIS – V. VLYSIDOU, *Byzantine Diplomacy: A Seminar* (Ministry of Foreign Affairs, Diplomatic Academy and National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research), Athens 2007, 130-136.

30. F. TINNEFELD, *Byzantinische auswärtige Heiratspolitik vom 9. zum 12. Jahrhundert. Kontinuität und Wandel der Prinzipien und der praktischen Ziele*, *BSI* 54 (1993) 21-28.

31. Και το τελευταίο (αν δεν κάνω λάθος) σχετικό πόνημα *Heinrich der Löwe. Der verhinderte König. Eine Chronik von Helmut Hiller*, Insel Taschenbuch (που αποτελεί επεξεργασμένο κείμενο της παλαιότερης έκδοσης: H. HILLER, *Heinrich der Löwe*, München 1978) σ. 182, παρουσιάζει τον Μανουήλ ως οπαδό της ένωσης των Εκκλησιών, ίσως ακόμα και ηθικό αυτουργό της μεταγενέστερης ανυπότακτης διαγωγής του δούκα της Σαξονίας (σ. 183).

την ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή». Τα συμπεράσματα στη σ. 461-462 είναι νηφάλια και δεν ανακαλούνται, οποιαδήποτε ερμηνεία κι αν δοθεί στον όρο «τα απολεσθέντα δυτικά εδάφη». Εξαρτάται από το αν πρόκειται για τον πραγματικό Κωνσταντίνο Α΄ (306-337) ή τον Κωνσταντίνο του Η΄ αιώνα, όπως τον χάλκευσε το *Constitutum*.

Στο τελικό κεφάλαιο, η συγγραφέας παρακολουθεί τα γεγονότα που οδήγησαν στη συμφιλίωση Φρειδερίκου Α΄ και Αλέξανδρου Γ΄ και στη συνθήκη της Βενετίας το 1177 ανακεφαλαιώνοντας τη στάση και των δυο ως τότε αντίπαλων μερών με κορύφωμα την ήττα του Φρειδερίκου στο Legnano το 1176 που τον οδήγησε στη συνθήκη του Anagni, όπου αναγνώρισε τον Αλέξανδρο ως νόμιμο Πάπα, αλλά και της Chioggia, όπου ανέκτησε ένα μέρος από το χαμένο έδαφος, για να αποδώσει στο τέλος την υπηρεσία του στρατόρα (*officium stratoris, Stratoriensis*), σύμφωνα με τις παπικές προδιαγραφές. Παρακολουθείται ο συμβολισμός από το τελετουργικό με παρατηρήσεις της συγγραφέως (σ. 479) και η κατάληξη είναι η βαριά κληρονομιά του *sacrum imperium* που κληροδότησε ο Φρειδερίκος Α΄ στους διαδόχους του έως το 1250. Στα γενικά τελικά συμπεράσματα, η συγγραφέας επιμένει στη μεγάλη σημασία της συνθήκης της Θεσσαλονίκης (ίσως όμως είναι λίγο υπερβολικό να γίνεται λόγος για «επαναφορά στη Δυτική αυτοκρατορία των εδαφών της Ν. Ιταλίας», εδαφών που η Δυτική αυτοκρατορία δεν είχε ποτέ στην κατοχή της έως τότε, πέρα από κάποιες βραχυχρόνιες εκστρατείες. Τελείως διαφορετική είναι η κατάσταση μετά το 1190). Εδώ, η συγγραφέας δίνει με σαφήνεια την αιτία της ιταλικής περιπέτειας του Μανουήλ Α΄ το 1155 (σ. 489) με την καταληκτική φράση «Τα ιδεολογικά σχήματα της οικουμενικότητας και της ιερής φύσης του αυτοκράτορα προσδιόριζαν (σε αρκετά μεγάλο βαθμό, θα μπορούσε να προστεθεί) και νομιμοποιούσαν την πολιτική των δυο ηγεμόνων».

Θέλω να πιστεύω, ότι το βιβλίο θα αποτελέσει ένα κατάλληλο ερέθισμα για τον Έλληνα μορφωμένο αναγνώστη, ώστε να ασχοληθεί με περισσότερη όρεξη και με συστηματικότερο τρόπο στο μέλλον με τη μελέτη της Μεσαιωνικής Δυτικής Ευρώπης στο μέτρο που αυτή επηρεάστηκε διαχρονικά από την ιδεολογία και τον πνευματικό πολιτισμό του Βυζαντινού κόσμου.

T. K. Λουγγής/IBE-EIE